

F. W. HAACKO ŽODYNO PROZODIJA¹ Prosody of F. W. Haack's dictionary

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjamas lietuviškų žodžių prozodinių ypatybių žymėjimas F. W. Haacko lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodyne (1730). Žodžių kirčio vietą (tam tikrais atvejais ir priegaidę) visų pirma rodo žodyne vartojami diakritiniai ženklai. Be to, tam tikrais atvejais kirčio vietą netiesiogiai gali atspindėti ir balsių kiekybę žyminčios rašybos ypatybės, pvz., ilgojo balsio *y* žymėjimas dviem skirtingomis raidėmis <i> ir <y> ar trumpųjų balsių žymėjimas po jų einančių priebalsių dvigubiniu. Pagaliau, svarbiu atskiru istorinės akcentologijos šaltiniu gali būti laikomi ir VU bibliotekoje saugomame žodyno egzemplioriuje nežinomo asmens ranka ant dalies žodžių uždėti diakritiniai ženklai.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; senieji raštai; istorinė akcentologija; prozodija; akcentografija; kirčio žymėjimas; Mažoji Lietuva; Haack.

Abstract. The article deals with the notation of prosodic features of Lithuanian words in F. W. Haack's Lithuanian–German and German–Lithuanian dictionary (1730). First, the place of stress (in some cases also tone) is shown by Haack's diacritical marks. Second, in some cases the place of stress is indirectly reflected by orthographic devices used to mark vowel quantity, e.g., the use of two different letters <i> and <y> for the long vowel *y* or the use of double consonants to mark the brevity of the preceding vowel. Finally, a separate valuable source of data for Lithuanian historical accentology is constituted by hand-written diacritical marks placed above some words in the copy of the dictionary held at Vilnius University Library.

Keywords: Old Lithuanian; historical accentology; prosody; accent notation; Lithuania Minor; Haack.

1. Įžanga

1.1. Svarbiu lietuvių istorinės akcentologijos tyrimų šaltiniu laikytini kirčiuoti senieji tekstai, visų pirma, keli LDK pasirodę leidiniai (M. Daukšos *Katekizmas* ir *Postilė*; 1605 m. katekizmas), kuriuose diakritiniais ženklais pa-

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos (LMTLT) finansuojamą projektą, sutarties Nr. S-LIP-18-34.

lyginti nuosekliai žymėta žodžių kirčio vieta. Šių šaltinių medžiaga yra neblogai iširta, susisteminta ir aprašyta specialiuose darbuose (pvz., Skardžius 1935; Zinkevičius 1975), iš kurių senųjų LDK tekstų akcentiniai archaizmai dažnai cituojami įvairiuose kirčiavimo istorijos tyrimuose.

1.2. Tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje rengtų tekstų medžiaga istorinės akcentologijos darbuose operuojama nepalyginti rečiau. Taip yra visų pirma dėl daugumoje šių tekstų taikytos specifinės diakritinių ženklų sistemos, pagal kurią diakritikai vartoti nenuosekliai, būdavę galimi tik tam tikruose kontekstuose, dažnai atlikdavę ne vien kirčio žymėjimo funkciją. Pačių tekstų, kuriuose vartoti diakritiniai ženklai, būta gerokai daugiau nei LDK, tačiau kiekviename konkrečiame tekste tik nedidelė dalis žodžių pavartoti su diakritikais, iš jų tik kai kuriuose (ir ne visuomet vienareikšmiškai aišku kuriuose) jie žymi kirtį, o net jei ir žymi, toli gražu ne visuomet tai esti istorinei akcentologijai aktualios žodžių formos. Todėl Mažosios Lietuvos senųjų tekstų kirčiavimo tyrimuose daugiau dėmesio skiriama diakritinių ženklų reikšmėms, jų vartojimo dėsningumą išryškinti (žr., pvz., Buchienė, Palionis 1957, 47tt.; Palionis, Strockis 2005; Šinkūnas 2010) ir daug mažiau – kirčiavimo archaizmų paieškai (pvz., Vidžiūnas 1991).

1.3. Šiuo straipsniu bandoma pradėti išsamesnį Mažosios Lietuvos tekstų medžiagos tyrimą istorinės akcentologijos aspektu. Tam reikalui pasirinktas tekstas – Friedricho Wilhelmo Haacko žodynas, t. y. pirmasis spausdintas Mažosios Lietuvos žodynas. Pasirinkimą nulėmusios kelios aplinkybės. Visų pirma, žvalgomajam tyrimui jis atrodo tinkamiausias dėl palyginti nedidelės apimties (apie 5000 žodžių), nes neleidžia pasiklysti detalių gausoje. Kita vertus, kadangi tai žodynas, jis apima visą reikiamą vienodai paskirstytos leksikos įvairovę ir neapsunkina tyrimo besikartojančių formų gausumu. Kadangi tai pirmasis spausdintas žodynas, galima tikėtis užfiksuotos pakankamai archajiškos kalbos būklės. Galiausiai, tyrimą palengvina neseniai pasirodęs kritinis žodyno leidimas (Zubaitienė 2012), kuriame prieinamos tiek originalo faksimilės, tiek perrašas, tiek kruopščiai parengtas kritinis aparatas ir apžvalginė mokslinė studija.

2. Šaltinis

2.1. F. W. Haacko žodynas išleistas 1730 m. Hallėje. Jį parengė tuo metu Hallės universiteto lietuvių kalbos seminare lietuvių kalbą dėstęs kringališkis Friedrichas Wilhelmas Haackas. Palyginti nedidelės apimties žodynas sudarytas dviejų konkrečių seminare kalbos mokymosi reikmėms naudotų tekstų – 1727 m. *Naujojo Testamento* ir 1728 m. *Psalmyno* – leksikos pagrindu.

2.2. Leidinį sudaro dvi pagrindinės dalys: lietuvių–vokiečių (toliau – HŽlv) ir gerokai mažesnės apimties vokiečių–lietuvių (toliau – HŽvl), parengta kaip pirmosios atvirkštinis indeksas. Lietuviškų žodžių rašyba (įskaitant diakritikus ir kitas kirčio vietas nustatyti reikšmingas ypatybes) abiejose dalyse dažnai nesutampa. Antrojoje dalyje diakritikai pasitaiko rečiau nei pirmojoje, tačiau esama ir palyginti nemažai atvejų, kai diakritikas uždėtas tik antrosios dalies pavyzdyje.

2.3. Leidinio pabaigoje pridedama glausta vokiškai parašyta lietuvių kalbos gramatika (toliau – HGr), parengta D. Kleino 1653 m. gramatikos (KIGr) pagrindu. Lietuviški pavyzdžiai – kai kurie perimti iš Kleino gramatikos, kai kurie pakeisti naujais – joje dažnai rašomi su diakritikais. Atskirame skyrelyje pristatomos ir tų diakritinių ženklų vartojimo taisyklės.

2.4. Be minėto kritinio leidimo, žodyno faksimilės tai pat prieinamos Vilniaus universiteto bibliotekos svetainėje², o perrašas – Lietuvių kalbos instituto senųjų raštų svetainėje³.

2.5. Plačiau apie F. W. Haacką ir jo žodyną žr. Zinkevičius 1990, 249–251; Zubaitienė 2012 2, 7–131.

3. Prozodinė informacija

3.1. Norint pasitelkti Haacko žodyno duomenis istorinės akcentologijos tyrimams, pirmiausia reikia išsiaiškinti, kiek ir kaip žodyno rašyba atspindi konkrečių žodžių kirčio vietą ir / ar priegaidę. Apie tai visų pirma galime spręsti iš žodyne vartotų diakritinių ženklų. Kita vertus, kadangi Haacko, kaip ir kitų to meto Mažosios Lietuvos autorių, diakritikai vartoti nenuosekliai (juos turi gal tik apie dešimtadalį žodyno žodžių), be to, ne visuomet jais sąmoningai žymėtos prozodinės ypatybės, informacijos trūkumą galima bandyti kompensuoti ir kitomis teksto rašybos ypatybėmis. Kaip parodys tolesnis tyrimas, tam tikrais atvejais žodžių kirčio vietą netiesiogiai gali rodyti ir nekirčiuotų ilgųjų balsių rašyba ar balsių trumpumo žymėjimas geminatomis. Atskiro dėmesio reikalauja ir viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje nežinomo autoriaus ranka papildomai prirašyti diakritikai. Visos šios ypatybės toliau aptariamos išsamiau.

3.2. Haacko diakritikai

3.2.1. Diakritiniai ženklai Haacko vartoti pagal įprastas to meto Mažosios Lietuvos tekstams taisykles, paties Haacko pristatytas jo gramatikoje (HGr, 236t.). Diakritikų vartosenos dėsningumai aprašyti žodyno kritinio leidimo įvade (žr. Zubaitienė 2012 2, 69–72, 86).

² https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/islandora/object/kolekcijos%3AVUB01_000386055

³ <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=61>

3.2.2. Kaip minėta, Mažosios Lietuvos tekstų kirčiavimo tyrimą visų pirma apsunkena tai, kad tais pačiais diakritiniais ženklais juose būdavo žymima ne tik kirčio vieta, bet ir įvairios kitos fonetinės, morfologinės ir pan. žodžio ypatybės. Tad norint nustatyti atvejus, kuriuose diakritikais žymimos prozodinės ypatybės, pirmiausia pravartu išsiaiškinti atvejus, kada jos jais nežymimos.

3.2.3. Gramatikoje (HGr, 236t.) Haackas mini tris diakritinius ženklus („kirčius“, lo. dat. pl. *Accentibus*, HGr, 236t.): akūtą (´), gravį (˘) ir (laužtinį) cirkumfleksą (^). Iš jų žodyno tekste kirčio vietai žymėti dažniausiai vartojamas pirmasis, t. y. **akūtas** (´). Jis pasitaiko tik ant mažųjų raidžių <á, é, ó, ú>⁴, kuriomis žymimi kirčiuoti ilgieji balsiai *a, e, o, ū* (pvz., *Dwáras, Géras, Pamóti, Trúkti*, plg. dabartinės bendrinės kalbos [toliau – bk.] *dvāras, gēras, pamóti, trúkti*), taip pat ir poziciškai pailgėję balsiai *a, e* tvirtapradžiuose dvi-garsiuose (pvz., *Twártas, Dáiktas, Gélbėti, Méile*, plg. bk. *tvártas, dáiktas, gėlbėti, méilė*). Balsis *é* paprastai žymimas raide <è>, nepriklausomai nuo kirčio, ir akūtu nežymimas (pvz., *Gélbėti : Turrėti*, plg. bk. *gėlbėti : turėti*) (plg. § 3.4.4tt.). Pavieniai atvejai, kur jis vis dėlto pažymėtas raide *é*, t. y. su akūtu vietoj taško (pvz., *Miflé, Žaidėjus*), greičiausiai laikytini korektūros klaidomis. Kirčio vietos akūtas greičiausiai nežymi ir formoje instr. sg. *Liggá*⁵ (greta nom. sg. *Ligga*⁶). Čia jis, regis, vėlgi pavartotas vietoj laukiamo taško, kuriuo instr. sg. galūnę, sekdamas Kleinu, Haackas siūlo žymėti savo gramatikoje (plg. instr. sg. *Ranká*, HGr, 247⁷).

3.2.4. **Graviu** (˘) žymimos tik tam tikros galūnės, greičiausiai nepriklausomai nuo kirčio. Žodyne jis vartojamas tik virš raidės <u> veiksmažodžių praes. (rečiau praet.) 1 sg. galūnėje. Iš 33 paliudytų atvejų tik poroje galūnė

⁴ Žodyne vartojama ir raidė <í>, akivaizdžiai grafiškai besiskirianti nuo paprastos <i> (plg., pvz., žodžiuose *Aprínkti, Neitíkkėjimas*), tačiau panašu, kad grafinis skirtumas jokios prozodinės realijos neatspindi (pvz., raidė <í> dažnai pasitaiko pozicijose, kur nei galimas akūtas pagal Mažosios Lietuvos tekstų diakritikų vartojimo taisykles, nei lauktinas kirtis lietuvių kalboje, kaip antai trumpajame balsyje bendraties formante <-tí>). Žodyno perrašuose raidė <í> visuomet be komentarų transliteruojama kaip <i>.

⁵ Konstrukcijose *Mienefio=Liggá fergqs* (HŽlv, 61, plg. *Mieneffio=Ligga=fergqs*, HŽvl, 194), *Kaul=Liggá fergqs* (HŽlv, 48, plg. *Kaul=Ligga fergqs*, HŽvl, 180). Forma *Kaul=Liggá Zubaitienės* (2012 2, 180) žodyno indekse traktuojama kaip korektūros klaida, nors paties žodyno perrašo atitinkamoje vietoje (ibid. 1, 123) apie tai pastabos nėra.

⁶ Dūrinyje *Kaul=Ligga* (HŽlv, 48).

⁷ Greta pateikiama instr. sg. forma *Wynyciá* su akūtu *Zubaitienės* (2012 1, 521) laikoma korektūros klaida ir taisoma į *Wyniciá*.

yra kirčiuota bk. atitikmenyse (*Muŝti, βû; Praufti, fû*), kitais atvejais galūnė nekirčiuota (pvz., *Klaufti, fû; Atneŝti, βû; Ifikėlti, kėliaû* etc.). Greičiausiai gravį norėta uždėti ir vietoj cirkumflekso žodyje *Inėŝti*, praes. *βû*, fut. *βû* (plg. Zubaitienė 2012 1, 97). Gramatikoje nurodoma, kad jį reikia vartoti ir tam tikrose vardažodžių galūnėse (*u* kamieno *alûs, alaûs; Ŗmogûs, Ŗmogaûs; i* kamieno *Akûs, Aufûs, Awûs*; įvardžiuotinių formų *gerafûs, gerojû; macnufûs, macnijû; βwentojû*), tačiau žodyne visos šios galūnės nuosekliai rašomos be diakritikų (pvz., *Meddus, Ŗmogus; Akkis, Aufûs, Awûs; Drutaffûs, macnufûs* etc.).

3.2.5. **Cirkumfleksas** (^) žodyne absoliučioje daugumoje atvejų pasitaiko kilmininko galūnėse, konkrečiau: (*i*)*ā, ē, i* kamienų gen. sg. (pvz., *Bangôs, paciôs, Garbês, Akkiês*) ir visų linksniavimo tipų gen. pl.⁸ (pvz., *Rytû, Winniû, Szakkû, Eilû, Dantû, Akkiû* etc.). Kaip įprasta to meto Mažosios Lietuvos tekstams, cirkumfleksas šiose formose vartojamas sistemingai ir jis neabejotinai atlieka ne kirčio, o gramatinės formos žymėjimo funkciją. Iš kelių dešimčių paliudytų kilmininkų⁹ faktiškai visuose uždėtas cirkumfleksas, nepriklausomai nuo kirčio vietos. Nors aiškiai kirčio vietą rodantis diakritikas paliudytas tik žodyje *Ŗémês* (greta *Ŗemês* 1x, *Ŗemês* 4x) ir galbūt žodyje *Swėciû* (greta *Sweciû*), galima neabejoti, kad dalyje atvejų cirkumfleksu pažymėta ir nekirčiuota galūnė (pvz., *Dûnôs, Motinôs, Dumû, Girnû, Rankû, Kurpjû, Nendriû* etc., plg. bendrinės kalbos ir visų tarmių *dúonos, mótinos, dúmų, gîrnų, rañkų, kûrpių, néndrių*).

3.2.6. Greičiausiai per klaidą cirkumfleksas atsiradęs nom. pl. formose *Strunôs* (tik HŽvl), *Ŗwynôs* (tik HŽlv, plg. nom. sg. masc. *Ŗwynas* HŽvl), *Knygôs* (tik HŽlv, plg. *Knygos* HŽvl). Visos paliudytos tik po vieną kartą ir arba neturi atitikmenų kitoje žodyno dalyje, arba atitikmenyje diakritiko nėra.

3.2.7. Gramatikoje Haackas nurodo, kad cirkumfleksas turi būti vartojamas veiksmožodžių priesagoje *-ė-, -o-*, jei jos atsiduria paskutiniame žodžio skiemenyje (pvz., fut. 3 *mylês, jėβkôs*, imp. *mylėk, jėβkôk*, HGr, 237), tačiau toliau pateikiamose pavyzdžiuose jo vis dėlto pats nevartoja (plg. *Mylês, Mylėk'*, HGr, 300; *Iėβkos, Iėβkok*, HGr, 311t.). Žodyne šių formų išvis nepasitaiko. Kleino suformuluotos taisyklės, kad cirkumfleksas priesagoje su balsiais *ė, o* vartotinas ir antrajame nuo galo skiemenyje (pvz., inf. *mylėti, jėškôti*,

⁸ Gramatikoje – ir gen. du.

⁹ Turimi omenyje atvejai, kai fiksuota visa žodžio forma (paprastai dūriniuose ar žodžių junginiuose, pvz., *Bangôs=Ŗuwis*). Pridėjus atvejus, kai pateikiamas tik kilmininko formos baigmuo šalia antraštinio žodžio (pvz., *Alga, gôs*), atvejų skaičius būtų didesnis.

adj. *gerōkas*, žr. KIGr, 23), Haacko laikų raštijoje, regis, nebebuvo paisoma, tad šio teiginio savojoje gramatikoje Haackas atsisako (HGr, 237) ir cirkumflekso tokiais atvejais nevartoja nei gramatikoje, nei žodyne (plg. jo *Mylēti*, *Iēβkoti*, *Praftōkas*).

3.2.8. Kleino teiginio apie cirkumflekso vartojimą prieviksiuose *wiffadōs*, *atgalōs* Haackas neįtraukia į savąją gramatiką, tačiau žodyne rašo *Atgallōs* (HŽlv, plg. *atgallos* HŽvl), bet *Wiffados*. Be to, vartoja cirkumfleksą žodyje *wōs*.

3.2.9. Porą kartų ne galūnėse pavartotas cirkumfleksas (*Aprûpinnimas*, *Apfifûditi*) gali būti ir korektūros klaidos vietoj laukiamo akūto (plg. *Aprûpinti*)¹⁰.

3.2.10. Apibendrinant galima teigti, kad iš Haacko žodyne vartojamų diakritikų prozodinėms žodžių ypatybėms nustatyti aktualiausias yra akūtas (beveik visuomet žymis negalūninio skiemens kirčio vietą, tam tikrais atvejais ir priegaidę), pavieniais atvejais – gravis (tik galūnėse). Cirkumfleksu, išskyrus kelis galimų korektūros klaidų atvejus, prozodinės ypatybės faktiškai nežymėtos.

3.2.11. Dalis Haacko žodyno žodžių (konkrečiau, priesaginiai vardažodžiai), kurių kirčio vieta nustatyta remiantis diakritikų vartoseną, jau yra patekę į istorinės akcentologijos mokslo apyvartą (žr. Vidžiūnas 1991).

3.3. Ranka prirašyti diakritikai

3.3.1. Be paties Haacko vartotų spausdintų diakritinių ženklų, vertingos informacijos lietuvių kalbos kirčiavimo istorijai teikia ir diakritikai, kai kuriuose žodžiuose ranka prirašyti viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje, saugomame VU bibliotekoje (sign. Lr 1881). Šie ženklai (kaip ir kitos ranka prirašytos pastabos bei taisymai) aiškiai matomi ir žodyno faksimilėse, jie yra kruopščiai suregistruoti kritinio leidimo išnašose (žr. Zubaitienė 2012). Ženklų vartosenos dėsningumai mokslinėje literatūroje dar, regis, niekur nėra išsamiau aprašyti, tad ir jais pažymėtų žodžių kirčiavimas dar nėra sulaukęs akcentologijos tyrėjų dėmesio.

3.3.2. Kas galėtų būti šių įrašų autorius, nėra žinoma. Jie neabejotinai vėlesni nei žodyno leidimo laikai ir laikytini nepriklausomu nuo paties žodyno akcentologijos šaltiniu. Ranka prirašyti ženklai pasitaiko tik žodyno

¹⁰ Abiem paminėtais atvejais spėjamo cirkumflekso dešinysis šonas atrodo aptrupėjęs, tad kritiniame leidime ženklas perrašomas akūtu (žr. Zubaitienė 2012 1, 39, 43), nors panašiai aptrupėjęs (vienąsyk iš kairės, kitąsyk iš dešinės) ženklas žodžio *Inēβti*, praes. *βû*, fut. *βû* galūnėse perrašomas cirkumfleksu ir paraštėse taisomas į gravį (ibid., 97).

pradžioje, HŽlv dalyje, iki žodžio *Kláufti* (p. 51; čia ir toliau pateikiamuose pavyzdžiuose ranka atlikti taisymai pažymimi pabraukimu)¹¹, kiek per 150 žodžių formų¹². Jie vartojami jau ne pagal įprastas Mažosios Lietuvos tekstams diakritinių ženklų vartosenos taisykles. Beveik išimtinai vartojamas tik akūtas (´). Jis galimas ne tik ant ilguosius balsius ar pailgėjusius tvirtapradžių dvigarsių pirmuosius dėmenis žyminčių mažųjų raidžių negaliniuose skiemenyse (pvz., *Dwirágis*, *Errélis*, *Geltónas*, *Apsmútití*; *Apbárti*, *Iáunas*, *Atgabénti*), bet ir:

- ant didžiųjų raidžių (pvz., *Ákklas*, *Éžeras*);
- ant raidžių *a*, *y* (pvz., *Dráfantis*, *Dýwijimas*);
- balsį *ie* (painiotą su *é*) žyminčiame digrafe (pvz., *Giédinti*);
- ant trumpuosius balsius žyminčių raidžių (pvz., *Atlúdditi*, *Aukbtúm-mas*, *Atėjúmas*, *Díddinti*);
- dvigarsyje *in* (pvz., *Dékíngas*, *Dewíntas*, *Dukínti*)
- galiniuose skiemenyse (pvz., *Beggú*, *Czefnís*, *dwėjú*, *Aukbtýn*; dvibalsių atveju – tiek pirmajame, tiek antrajame dėmenyje: *Atbuláy*, *Akirfti*, *[At]kirtaú*, bet *[I]tikkáú*, *[Iffi]rinkáú*¹³, adv. *Aukβcíáus* ‘hóher’¹⁴);
- galimai cirkumfleksinių dvigarsių pirmajame dėmenyje (pvz., *Dáržas*, *Dewíntas*, *Gáileftis*);
- ne ant raidžių, o, pvz., prieš nekirčiuotą žodžio baigmenį (pvz., *[Gáu-diti]´dau´dziau´dyfu*)

3.3.3. Visa tai rodo, kad ranka prirašytų žodyno papildymų autorius akūtu sąmoningai žymėjo žodžio kirčio vietą, nesistengdamas tiksliai nurodyti kirčiuoto skiemens fonetinių ypatybių (kiekybės, priegaidės), nors jų ir neignoruodamas.

3.3.4. Be akūto, pavieniais atvejais pasitaiko ir kiti diakritiniai ženklai. Vieną kart pavartotas gravis: *[Iffi]riβaú* – greičiausiai dėl greta esančio *[Iffi]riβù*

¹¹ Kitokio pobūdžio taisymai ir komentarai pasitaiko ir toliau, visame žodyno tekste.

¹² Dauguma straipsnyje pateikiamų skaičių gauti rankiniu skaičiavimu. Dažnu atveju, pvz., kai kalbama ne apie objektyviai galimas nustatyti rašybos ypatybes, o apie jų reikšmes ar subjektyviai interpretuojamas žodžių formas, tikslaus skaičiaus net ir negalima pasakyti. Visi pateikiami skaičiai nepretenduoja į tikslumą ir pateikiami tik apytikslėms bendroms proporcijoms parodyti ar teiginių patikimumui įvertinti.

¹³ Dar plg. *Iβdalliti*, praet. *lijaú*, Zubaitienės (2012 1, 105) transliteruojamą kaip *Iβdalliti*, praet. *lijáu*, tačiau tokia interpretacija nebūtina, nes diakritikas originale iš tiesų padėtas maždaug per vidurį tarp raidžių *a* ir *u*.

¹⁴ Šalia *Aukβcíáufafis* ‘der Hóchfte’.

poveikio. Kiti ženklai kirčio žymėjimo funkcijos neatlieka. Žodžiuose *Ēdeffas*, *mėtyti* pridėtas taškas, reikia manyti, žymi tiesiog balsio kokybę (kaip jau ir Haacko rašyboje). Tą pačią funkciją taškas atlieka ir žodyje *Apūkėlis*, kur jis pridėtas kartu su akūtu (žyminčiu kirčio vieta). Brūkšneliu žodyje *Apskritūmas* pažymėta raidės *m* geminacija, turinti rodyti prieš tai einančio balsio *u* (ant kurio ranka uždėtas akūtas) trumpumą (plg. § 3.5).

3.3.5. Dažniausiai kirčio vieta ranka pažymėta žodžiuose, kurie žodyno originale neturi diakritikų, tačiau ypač įdomūs keli atvejai, kuriuose yra sąmoningai pataisytas Haacko kirčiavimas, t. y. nubrauktas originalus diakritikas ir pridėtas akūtas taisytojo ausiai priimtinesniame skiemenyje, pvz.:

- *[Ap]gáwau* → *[Ap]gawaú*;
- *Ißaußti* ‘erkalten (išáušti)’, *Ißáußti* ‘Tag werden (išáušti)’ → *Ißáußti* ‘erkalten (išáušti)’, *Ißaúßti* ‘Tag werden (išáušti)’;
- *Apgáwimas* → *Apgaúimas*;
- *Dawádnay* → *Dawaúdnay*.

3.3.6. Kaip matyti, pirmaisiais dviem atvejais pataisyti Haacko palikti netikslumai (sunkiai įtikimas kirčiavimas ***apgāvau*, prieštaraujantis Saussure'o dėsniai, ir supainiotos priegaidės žodžiuose *išáušti* : *išaušti*). Likusiais dviem atvejais greičiausiai fiksuojama akcentinės sistemos raida: šaknies kirčio pakeitimas vėlesniu priesagos (resp. prievoksmio formanto) kirčiu: *apgāvimas* → *apgavimas*; *davādnai* → *davadnai*. Senovinio kirčiavimo *apgāvimas* realumą patvirtina ne tik Haacko *Sugáwimas*, *Pagáwimas*, *Uffigáwimas* (užfiksuoti toje žodyno dalyje, kur diakritikai ranka nebededami), bet ir kitų Mažosios Lietuvos tekstų duomenys (žr. Vidžiūnas 1991, 139)¹⁵.

3.3.7. Galima manyti, kad taisyčių autorius, kitaip nei Haackas, kirčiuodamas žodžius rėmėsi daugiau savo kalbine nuovoka nei rašytine tradicija. Nepaisant to, kad jo kirčiavimo sistema iš principo vėlyvesnė nei Haacko, joje dar fiksuojama įvairių akcentinių archaizmų ar šiaip įdomiai kirčiuojamų formų, nesutampančių su dabartinės bendrinės kalbos ar vėlesnių laikų Mažosios Lietuvos (pvz., F. Kuršaičio) kirčiavimu ir reikalaujančių vienokio ar kitokio paaiškinimo, pvz., *Ámžinasfis*, *Ángis*, *Áfilaitis*, *Átmintis*, *Dėbimtis*, *Iwýnoti*, *[Atra]kínnu*, *Atfíwalnijaú*, *galandú*, *Gryßti* ‘ßtu ‘žau, *[I]tínku*.

3.4. Nekirčiuotų ilgųjų balsių rašyba

3.4.1. Remiantis D. Kleino rašyba ir pastabomis gramatikoje, galima manyti, kad bent daliai Mažosios Lietuvos tarmių galėjęs būti būdingas nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas. Nekirčiuotuose skiemenyse balsiai *ė*,

¹⁵ Didžiojoje Lietuvoje, tiesa, Daukšos jau kirčiuota *gavimas* (žr. Skardžius 1935, 69).

o (sistemoje neturėję trumpųjų koreliatų) galėję būti realizuojami trumpesnės trukmės alofonais, o balsio *y* atveju – galbūt net būta ir opozicijos *i* : *y* neutralizacijos (plg. Buchienė 1967, 145, 151, 153)¹⁶.

3.4.2. Nekirčiuoto **balsio o** trumpumas rašyboje neatspindimas, apie jį galima spėti tik iš pastabos Kleino gramatikoje (KIGr, 15), pakartotos ir Haacko (HGr, 235), kad vienuose žodžiuose šis balsis esąs trumpas (pvz., *privole, dienomis*), o kituose – ilgas (pvz., *malone*).

3.4.3. Kirčiuotą siaurąjį **balsį é** („*e* primum“) Kleinas savo gramatikoje siūlo žymėti <è> (pvz., *édžios, sėkla, tėwas*) ar, tam tikrais atvejais, <ê> (pvz., *turėti, turės*, plg. § 3.2.7), o nekirčiuotą – tiesiog <e> (pvz., *žėmeje, fakeme*) (KIGr, 5). Tokiu atveju abu diakritikus – tašką ir cirkumfleksą – galima būtų laikyti kirčio ženklais ir iš jų vartosenos spręsti apie Kleino bei jo rašyba sekančių vélesnių Mažosios Lietuvos autorių tekstuose paliudytų žodžių su balsiu *é* kirčiavimą (netgi nepriklausomai nuo to, kiek realaus būta nekirčiuoto balsio trumpinimo vieno ar kito autoriaus tartyje). Tiesa, tiek gramatikoje, tiek juo labiau kituose tekstuose savo suformuluotos taisyklės Kleinas laikosi nenuosekliai ir ne sykį pavartoja raidę <è> taip pat ir nekirčiuotam *é* žymėti (plg. Šinkūnas 2010, 92tt.).

3.4.4. Juo labiau skirtumo tarp kirčiuoto ir nekirčiuoto *é* nedaro Haackas. Gramatikoje jis kalba tik apie ilgą siaurąjį („silpnąjį“) *é* („*e* lene“), kurį siūlo žymėti raide <è> – sprendžiant iš pateiktų pavyzdžių, tiek kirčiuotoje (pvz., *Gėda*), tiek nekirčiuotoje pozicijoje (pvz., *Bėda*) (HGr, 235). Paradigmų lentelėse vietoj Kleino loc. („abl.“) sg. *Žwákeje, giefmeje* Haackas rašo *Žwákėje, Giefmėje* (HGr, 250).

3.4.5. Peržvelgus žodyno pavyzdžius su balsiu *é*, susidaro bendras įspūdis, kad jį kamieno skiemenyse stengtasi paprastai (nors ir ne visuomet nuosekliai) žymėti raide <è>¹⁷, o galūnėse – <e> (išskyrus gen. sg. galūnę, apie kurią žr. § 3.2.5), nepriklausomai nuo kirčio.

3.4.6. Daugiau mažiau patikimai kirčiuotą¹⁸ negalūninį *é* matome to-

¹⁶ Plg. dar Buch 1998. Dėl trumpinimo galiniuose skiemenyse plg. dar Girdenis 1993 [2001, 102t.], Strockis 2021, 259tt.

¹⁷ Žinoma, atmetus atvejus, kai *é* painiotas su *ie* ir todėl žymėtas <ie> (kaip dažnai būdavę Mažosios Lietuvos raštijoje, taip pat ir Haacko žodyne), pvz., *Gieda, Miešlai, Nešiejās, Sliepti, Wietra, Wiežys* etc.

¹⁸ Čia ir toliau „daugiau mažiau patikimai kirčiuotu“ ar „greičiausiai kirčiuotu“ skiemenu laikomas žodžio skiemuo, kuris tame žodyje kirčiuotas, pvz., F. Kuršaičio žodynuose, taip pat dabartinėje bendrinėje kalboje ir visose ar absoliučioje daugumoje tarmių, ir

kiuose žodžiuose kaip, pvz., *Bėgti*, *Krėslas*, *Tėwas*, *Sėkla*, *Gallėti*, *Turrėti*, *Klaufinėti* etc. (per tūkstantį pavyzdžių)¹⁹. Keliskart vietoj laukiamos <è> pavartota <é> laikytina korektūros klaida, plg. *Zaidėjus* (greta *Žaidėjas*), *Awinėlis* (greta *Awinėlis*, *Awinelis*), *Sanarėlis* (2x, greta *Sanarėlis*), *Pattinėlis* (greta *Pattinelis*), *Toblyczėle* (greta *Toblyczele*), *Walandėle* (greta *Walandele*).

3.4.7. Neabejotinai ar galimai nekirčiuoto negalūninio *é* atvejų gerokai mažiau, nes jie ir šiaip kalboje gerokai retesni (galime apytiksliai kalbėti apie kelias dešimtis žodyne paliudytų atvejų). Neabejotinai nekirčiuotą *é*, žymimą raide <è>, matome, visų pirma, keliuose žodžiuose su diakritiko rodomu kirčiu kitame skiemenyje (pvz., *Gėlbėti*²⁰, *Pawėldėti*²¹), taip pat žodžiuose su dviem *é*, kurių bent jau vienas neišvengiamai turėjęs būti nekirčiuotas, pvz., *Sėjėjas*, *Sėdėti* (greta *fedėti*), *Sutwėrėjas*, *Bėginėti* (greta *beginėti*). Greičiausiai su nekirčiuotu *é* susiduriame ir tokiuose žodžiuose kaip *Pykterrėti*, *Szokterėti*, *Žwilkterėti* (greta *żwilkterėti* [= *żwilkterėti*?]), *Sergėti* (plg. *Apsėrgėti*, *Apsėrgėti* [= *Apsėrgėti*?]), *Bėda*, galimai nekirčiuotu – *Skendėti*, *Skeldėti*, *Siautėti*, *Drėkinti*, *Mėginti*, *Mėta*, *Pėda*, *Strėla*, *Spėta*, *Wėlybas*, *Wėtykle* etc. Žodžiuose su priešdėliu *per-* (pvz., *Pėrgallėti*, *Pėrkalbėti*, *Pėrkentėti*, *Peržurėti*) veiksmožodžio priesaga *-ė-* greičiausiai būdavusi kirčiuojama stipriu šalutiniu

nėra duomenų iš kitų senųjų tekstų, leidžiančių spėti, kad tame ar tokios pat darybos žodyje kirtį būtų galėjęs gauti kitas skienuo.

¹⁹ Iš 1623 raidės <è> pavartojimo atvejų galima atmesti kelias dešimtis (jei ne daugiau) aiškių ar potencialių nekirčiuoto *é* atvejų (žr. toliau), taip pat keletą atvejų, kai ja per klaidą arba dėl galimo nekirčiuotų *é* ir *e* tarties panašumo pažymėtas nekirčiuotas ar galimai nekirčiuotas trumpasis *e* (pvz., *Pėlėnai* [greta *Pėlenai*], *Ežėras* [greta *Ežeras*], *Metėle* ‘metėlė’ [greta *metele*, plg. LKŽ *mėtėlė*], *Skėpėta* [2x], *Mėdinne* [greta *Medinne*], *Skėllėti* [greta *skelėti*], *Buddėlis* [greta *Buddelis*], *Ricėryfje* [greta *Riceryfje*, *Ricerus*], *Tėlyčia* [2x]), taip pat kirčiuotas ar galimai kirčiuotas *e* (greičiausiai supainiojant <è> su <é>, pvz., *Karwėlis* [greta *Karwelis*], *Kurklėlis* [greta *Kurklelis*], *Iaunėfnifis* [greta *Iaunėfnifis*], *pawėldeti* [greta *Pawėldėti*, *paweldeti*, *Pawėldejimas*, *Paweldėjimas*, *Paweldėjimas*]), balsis *ie*, su kuriuo *é* painiotas kai kuriose Mažosios Lietuvos tarmėse ir daugelyje tekstų, tarp jų ir Haacko žodyne (pvz., *Karalėne* [greta *Karaliene*], *Miėftelis* [greta *Mieftėlis*]), kitus galimus apsirikimus (pvz., *Tėifybe* [greta *Teifybe*; forma *Tėifybe* *Zubaitienės* 2012 1, 385 išnašoje taisoma *Teifybe*; portale <http://seniejirastai.lki.lt> forma iškart transliteruojama kaip *Teifybe*), greičiausiai klaidingus pavartojimus galūnėse (pvz., *uppė* [greta *Uppe*], *giedojė* ‘gėdoje’ [greta *Giedoje* 2x], plg. § 3.4.9).

²⁰ Plg. dar *Iβgėlbėti*, *Iβgėlbėjimas*, *Iβgėlbėtojis* 2x, *Pagėlbėti* (greta *gelbėti*, *iβgelbėti*, *pagėlbėti* 2x, *Gelbėtojis* 2x).

²¹ Plg. dar *pawėldeti* (taisyтина į *paweldėti*?, žr. išn. 19), *paweldeti*, *Paweldėjimas*, *Pawėldejimas*, *Paweldėjimas* (taisyтина į *Paweldėjimas*?, žr. išn. 19).

kirčiu (tokį šalutinį kirtį savo žodynuose nuosekliai žymi F. Kuršaitis, pvz., *pérgalėjimas*, žr. Kurschat 1883, s. v.; plg. dar Strockis 2016).

3.4.8. Iš daugiau nei pusantro tūkstančio negalūninio balsio *é* atvejų žodyne keletas dešimčių užrašyta be diakritiko, t. y. raide <e> – vėlgi tiek galimai kirčiuotuose, tiek nekirčiuotuose skiemenyse (pastarųjų dėl objektyvių priežasčių užfiksuota daug mažiau). Absoliuti dauguma tokių atvejų pasitaiko tik žodyno HŽvl dalyje, o atitikmenys HŽlv dalyje (kartais ir ne tik) dažniausiai turi variantą su <è>. Be jau minėtų pavyzdžių, plg., pvz., neretą *-ėti* veiksmazodžių rašymą su <-eti> HŽvl dalyje: *derreti* (: *Derrèti* 3x), *reiketi* (: *Reikèti* 2x), *skambeti* (: *Skambèti*), *iβkalbeti* (: *Iβkalbèti*), *pažureti* (: *Pažurèti*) etc. Su greičiausiai nekirčiuotu *é* plg., pvz., *Uttele* (2x). Žodyje *Erytis* (2x) taško nėra dėl to, kad didžioji *Ė* žodyne išvis nevartojama. HŽlv dalyje trūkstamas taškas kartais prirašytas ranka minėtame žodyno egzemplioriuje (žr. § 3.3.4), pvz., *metryti* → *mėtyti* (plg. *mėtyti* HŽvl), *Apūkelis* → *Apūkėlis* (plg. *Apūkelis* HŽvl), *Edeffas* → *Ėdeffas* (plg. *ėdeffas* HŽvl; HŽlv dalyje taškas, matyt, buvęs negalimas dėl didžiosios raidės).

3.4.9. Galūnėse (išskyrus gen. sg., plg. § 3.2.5) balsis *é* dėsningai žymimas raide <e>, nepriklausomai nuo kirčio. Žodyne tai paprastai būna *ē* kamieno daiktavardžių nom. sg. formos, pvz.: *Kráuβe* (*Krauβe*), *Méile* (*Meile*), *Žéme* (*Žéme*, *Žeme*), *Awéle*, *Szakkéle* (*Szakkele*), *Žuwéle*, *Sawwálninke* (*Sawwalninke*), *Baime*, *Lape*, *Puffe*, *Saule*, *Szwente* etc. (nekirčiuota ar greičiausiai nekirčiuota galūnė) vs. *Dūbe* (*Dobe*), *Dukte*, *Eile*, *Garbe*, *Gerkle*, *Giefme*, *Gimmine*, *Uttele*, *Warle*, *Zole* etc. (greičiausiai kirčiuota galūnė). Šiose formose, pasak gramatikų, taškas nededamas, siekiant atskirti jas nuo instr. sg. formų, kuriose jis dėtinus, plg. instr. sg. *Žwákė*, *Giefmė* (HGr, 250; žodyne instr. sg. formų nepasitaiko). Iš kitokių galūnių dar plg. verb. praet. 3 *growe*, *méte*. Pavieniai atvejai su diakritikais galūniniame *é* (pvz., nom. sg. *uppė* [greta *Uppe* 3x], loc. sg. *giedoǰė* ‘gėdoje’ [greta *Giedoje* 2x], nom. sg. *Miflė* [greta *Mifle* 2x]) laikytini korektūros klaidomis.

3.4.10. Taigi, balsio *é* rašyba Haacko žodyne informacijos apie žodžių kirčio vietą nesuteikia.

3.4.11. Kiek kitokia padėtis yra **balsio y** atveju. Kleinas savo gramatikose trumpąjį *i* siūlo žymėti raide <i>, o ilgąjį *y* – raide <y>, taip pat pateikia pastabų apie nekirčiuoto *y* trumpumą. Vienur nekirčiuotą *y* jis ragina žymėti raide <i>, pvz., nom. sg. *žínys*, *riszys* (greta gen. sg. *žynio*, *ryszio*) (KlGr, 36; KIC, 16) ir rašo, pvz., *Giwénąs*, *Giwénancio* etc. (KIC35tt.), kitur teigia, kad jei žodyje esama kitų raidžių su diakritikais, raide <y> pažymėtas garsas neturėtų būti tariamas ilgai, pvz., *mylėfu*, *mylėk*, *mylėti* (KIC, v). Vadinas,

etimologiškai ilgojo balsio *y* žymėjimas raide <i> gali (bet neprivalo) tam tikrais atvejais atspindėti nekirčiuotą skiemenį.

3.4.12. Haackas gramatikoje mini tik trumpąjį balsį *i*, žymimą <i>, o apie ilgąjį nesako nieko (plg. HGr, 234tt.). Žodžio ryšys paradigmoje jis išlaiko Kleino raidžių kaitą nom. sg. *Riβys* : gen. sg. *Ryβio* (t. y. nekirčiuotas <i> vs. kirčiuotas <y>) (HGr, 245), o veiksmažodžio *mylēti* paradigmoje nekirčiuotą *y* nuosekliai žymi raide <y> (HGr, 298tt.).

3.4.13. Žodyne nekirčiuotą *y* Haackas žymi tiek <i>, tiek <y>. Galima pastebėti keletą distribucijos dėsnų.

3.4.14. Šaknyse dažniau pasitaiko <y> (apie porą dešimčių žodžių su potencialiai nekirčiuotu *y*). Tą gali lemti arba geresnis ilgumo išlaikymas priekirtinėje nei pokirtinėje padėtyje, arba „etimologinės“ rašybos principas, t. y. aiškių paralelinių formų su kirčiuotu *y* buvimas kalboje (dažnai jos ir matomos šalia pat žodyne ar yra užfiksuotos jo šaltiniuose), pvz., *Ryβys* (plg. bk. *rÿšio*; *Ryβio* NT1727), *Žynys*, *Žynáuti*, *Žynáwimas*, *Žynyste* (plg. bk. *žÿnio*), *Dwynys* (plg. bk. *dvÿnio*), *Dwylikeropas* (greta *Dwylika*, *Dwyliktas*), *Gywénti*, *Gywénimas* (greta *Gywas*), *Mylėti* (greta *Mylimas*; plg. taip pat daugybę *myliť* ir pan. tipo formų žodyno šaltiniuose NT1727 ir Ps1728), *Tylėti* (plg. bk. *tÿlite*). Plg. dar *Byla*, *Nebylys*, *Rytû*, *Iβdykummas*, *Tykummas*, *Czyftybe*, *Žydyste*, *Kryżawoti*, *Tyrinėti* etc. Raide <i> spėjamas nekirčiuotas šakninis *y* pažymėtas vos kai kuriose šaknyse (paprastai visose jų formose). Kai kuriais atvejais rašybą gali nulemti šalia paliudytos giminiškos formos su trumpuoju *i*, pvz., *Ginnėjas*, *Apginėjas*, *Apginnimas*, *Apfiginnimo* (plg. *Ginti*, *Apginti*)²², *Pakilėti*, *Atfikilėti* (plg. *Pakilti*). Dar plg. *Litėti*, *Palitėti* (plg. šaltinių *Palitėk* NT1727, *Palytėk* Ps1728); *Pawidėti*, *Pawidėjimas* (nors *Pawydas*); *Pawizdis*, *Pawizdas* (nors ir *Pawy3dis*, *Pawy3das*). Neatmestina, kad bent dalyje šių žodžių iš tiesų galėta būti ne ilgojo balsio *y*, o trumpojo *i*.

3.4.15. Priesagose nekirčiuotas ar galimai nekirčiuotas *y* dažniau žymimas raide <i>. Pvz., tik taip žymimas **priesagos -ym-(as)** (dabartinėje kalboje visuomet nekirčiuotos, plg. Stundžia 2014, 92) balsis. Plg. visų pirma atvejus su aiškiai kirčiuota šaknimi: *Ráβimas*, *Wálgimas*, *Iβgánimas*, *Iβmánimas*, *Apipjáustimas*, *Papráβimas*, *Nupélnimas*, *Iβródimas*, *Atfákimas*, *Iftátimas*, *Itáijimas*, *Iβwárimas*, *Priffižwálgimas* etc. (26 žodžiai su diakritiku šaknies skiemenyje bent viename iš paliudytų atvejų). Tai leidžia visai patikimai spėti, kad ir likusiuose 24 vediniuose (pvz., *Gundimas*, *Waldimmas*,

²² Žodyje *Gynimas* visiškai galimas ir šaknies kirtis.

Suardimas, Pagindimas, Išguldimas etc.)²³ priesaga turėjusi būti nekirčiuota, kaip ir bendrinėje kalboje.

3.4.16. Kiek kebliau nustatyti nekirčiuotos **veiksmazodžių priesagos -y-(ti)** atvejus, kadangi ši priesaga gali būti tiek kirčiuota, tiek ne, o priesaginio ar šakninio kirčio distribucija žodžiuose nebūtinai turi sutapti šių dienų bendrinėje ir senųjų Mažosios Lietuvos raštų laikų kalboje. Iš visų su diakritiku šaknies skiemenyje paliudytų žodžių 37-iuose nekirčiuotas y abiem (ar visais) paliudijimo atvejais pažymėtas tik raide <i> (pvz., *Bážítis'*, *Bóditis'*, *Gádítis'*, *Méiliti*, *Púfítiti*, *Sklépítiti*, *Súdititi*, *Súlititi*, *Wélititi*, *Apmónítiti*, *Atfiwálnítiti*, *Isiðáknítiti* etc.), o 9 – raide <y>, kartais greta varianto su <i> (pvz., *Lópyti* [greta *Lópítiti*], *Apipjáufyti*, *Apfipjáufyti*, *Apláifyti*, *Apfpjáudyti*, *Nuðlóftyti* [greta *Nuðlóftítiti*], *Iðródyti*, *Priwálgyti*, *Suwálgyti*).²⁴

3.4.17. Be diakritiko paliudyta per pusantrą šimto žodžių su <-yti> (pvz., *Praþyti*, *Raþyti*, *Mattyti*, *Guldyti* etc.) ir per pusšimtį su <-iti> (pvz., *Gyditi*, *Ginćitis*, *Kerþiti*, *Krikþítiti* etc.). Pavyzdžiai <y> dabartinėje kalboje dažniausiai kirčiuoti priesagoje, o pavyzdžiai su <i> – šaknyje (plg. bk. *prašyti*, *rašyti*, *manyti*, *guldyti* vs. *gýdyti*, *giñčyti*, *keřšyti*, *krikřtyti*), bet yra ir vienas kitas šiam teiginiui prieštaraujantis pavyzdys (plg. *Iffiblaiwiti*, *Iðdalliti*, *Suruditi* ir bk. *išsiblaivýti*, *išdalýti*, *surúdyti*). Tokie atvejai kaip, pvz., *Iðsiðáknítiti* rodo, kad ne visi žodžiai Haacko kirčiuoti taip pat kaip šiuolaikinėje bendrinėje ar netgi vėlesnių laikų Mažosios Lietuvos autorių kalboje (plg. Kuršaičio ir bk. *šaknytis*). Taigi, be diakritiko žodyne pateiktų veiksmazodžių kirčio vieta nevisuomet vienareikšmiškai aiški, tačiau aprašytoji distribucija leistų manyti, kad priesagos užrašymus su raide <i> su didele tikimybe galima interpretuoti kaip nekirčiuotus, o užrašymus su raide <y> – kaip kirčiuotus²⁵.

²³ Turimi omenyje tik akivaizdūs priesagos *-ymas* vediniai. Į skaičių neįtraukti atvejai, kuriuos bent teoriškai galima interpretuoti ir kaip priesagos *-im-(as)* vedinius, pvz., *Grumzdimmás*, *Pajunkimás*, *Zubaitienės* (2012 2, 167, 201) interpretuojami kaip 'grumzdymas', 'pajunkymas', bet plg. paliudytus galimus jų nepriesaginius pamatinius veiksmazodžius *Grumfti*, *Pajunkti*, iš kurių lauktinesni būtų vediniai su *-im-(as)*.

²⁴ Veiksmazodžiai su priešdėliu *per-*, net jei ir paliudyti su diakritiku (priešdėlyje), šiuo atveju mažai iškalbingi, nes juose priesaga galėjusi būti kirčiuota stipriu šalutiniu kirčiu (plg. § 3.4.7). Visais 5 tokiais atvejais priesagos balsis pažymėtas raide <y>, pvz., *Pérbandyti*, *Pérmaintyti*, *Pérmanyti*, *Pérapraþyti*, *Pérřkaityti*.

²⁵ Atskira kalba – apie dabartinėje kalboje kirčiuoto galūninio y žymėjimą raide <i> (pvz., *Žaltis*, *Wyzdís*, *Pafiuntinis*, *Patworis*, *Paupis* etc.), bent jau dalyje atvejų galbūt atspindintį ne galūnę, o kamieno kirtį (plg. *výzdís* LKŽ, *pásiuntinis* DP; *pāupis* LKŽ), tačiau tai – jau kito tyrimo tema.

3.5. Geminatos

3.5.1. Geminatomis, t. y. dvigubomis priebalsėmis, Haacko žodyne, kaip įprasta seniesiems Mažosios Lietuvos tekstams, vokiečių rašybos pavyzdžiu žymimas prieš jas einančių balsių trumpumas, nepriklausomai nuo kirčio, pvz., *Buttas* (t. y. *bùtas*), *Diddelis* (t. y. *dìdelis*), *Akkis* (t. y. *ākis*), *Gerrummas* (t. y. *gērùmas*). Paprastai geminatos pasitaiko tarp balsių, dažniausiai po šakninių ir priesaginių balsių, po priešdėlių balsių – tik prieš sangrąžos formantą *-si-* (pvz., *Paffikélti*, *Suffikalbėti*). Šiaip priešdėlių (bent jau vienskiemenių), taip pat galūnių (istorinių kamiengalių) balsių trumpumas geminatomis nežymimas, plg. *Apáukfinti*, *Apalpti*, *Apimti*, *Atáuβinti*, *Ateiti* (bet *Attadūti*), *Pabáltinti*, *Pagérinti*, *Sudéginti*, *Surúgti*, *Mylime*, *Laupfinname*.

3.5.2. Nepaisant to, kad tradicijos geminatomis sąmoningai žymėti kirčio vietą nebūta, tam tikrais atvejais jos gali ją netiesiogiai atspindėti, pvz., jau yra atkreiptas tyrėjų dėmesys į tai, kad po balsių *a*, *e* (paprastai pailgėjančių kirčiuotoje pozicijoje) einančios geminatos rodo, jog šie balsiai greičiausiai nekirčiuoti, plg. *Akkis* (*akis*), *Gerrybe* (*gerýbė*) (plg. Bense 1958, 657)²⁶.

3.5.3. Balsių *u*, *i* (po kirčiu nepailgėjančių) atveju galima pastebėti tokius dėsniumus: šaknyse trumpumas žymimas geminatomis gana nuosekliai, nepriklausomai nuo kirčio (plg. *Pabuddinti*, *Turrėti*, *Diddelis*, *Didummas* etc., plg. bk. *pabùdinti*, *turėti*, *didelis*, *didùmas*), o priesagose jis dažnesnis tik kirčiuotuose skiemenyse. Tai matyti pažvelgus, pvz., į vardažodžių priesagų *-um(as)*, *-im(as)*, *-in(as)*, *-in(is)*, *-ik(as)* vedinių rašybą ir palyginus ją su šių vedinių kirčiavimu dabartinėje ir senųjų tekstų kalboje.

3.5.4. **Priesagos *-um(-as)*** vediniuose (dabartinėje kalboje beveik visuomet kirčiuotuose priesagoje, plg. Stundžia 2014, 79t., o Haacko žodyne niekuomet nepaliudytuose su diakritiku šaknies skiemenyje) balsio *u* trumpumas gana nuosekliai žymimas raidės *m* geminacija: 50 žodžių paliudyta su geminata visose užfiksuotose formose (tiek HŽlv, tiek HŽvl dalyje; pvz., *Akklummas*, *Aβtrummas*, *Didummas*, *Gaβlummas*, *Kartummas*, *Nūgummas*, *Padorummas* etc.), o 10 – su variantu ar variantais be geminacijos (pvz., *Drafummas* / *Drafummas*, *Gražummas* / *Gražumas*, *Szwiefummas* / *Szwiefumas* etc.). Žodis *Gudumas*, paliudytas viena kartą (tik HŽlv dalyje), neturi geminatos, tačiau visiškai tikėtina, kad priesaga jame galėjusi būti ir

²⁶ Taip gali susidaryti iliuzija, kad geminatomis Mažosios Lietuvos tekstuose esą žymėtas ne prieš jas einančio balsio trumpumas, o po jų einančio skiemens kirtis. Netinkamai interpretuojant lietuvių kalbos duomenis, kartais panašią taisyklę mėginama postuliuoti ir prūsų kalbos tekstams (plačiau žr. Rinkevičius 2009, 76tt. ir lit.).

nekirčiuota (kirčiavimą *gúdumas* liudija kiti senieji Mažosios Lietuvos tekstai, žr. Vidžiūnas 1991, 162, taip pat F. Kuršaičio žodynai).

3.5.5. Veiksmažodžių abstraktuose su **priesaga -im-(as)** galimas tiek šaknies, tiek priesagos kirtis, pvz., *kalbėj-im-as* : *aug-im-as* (plg. Stundžia 2014, 92). Anksčiau šaknies kirtis buvęs gerokai dažnesnis, galimas vediniuose ne tik iš priesaginių, bet ir iš nepriesaginių veiksmažodžių. Tą aiškiai liudija Haacko užrašymai su diakritiku šaknies skiemenyje (žr. toliau), taip pat kitų senųjų Mažosios ir Didžiosios Lietuvos tekstų duomenys (plg. Skardžius 1935, 65tt.; Vidžiūnas 1991, 130tt.). Haacko žodyne priesagos priebalsis rašomas tiek su, tiek be geminacijos: per 300 žodžių paliudyta su užrašymu <-imas>, apie 50 – su <-immas> ir apie 40 – su abiem variantais (t. y. <-imas> / <-immas>). 74 žodžiuose priesaga aiškiai nekirčiuota, tą liudija diakritikas pamatinio kamieno skiemenyje²⁷, jie visi paliudyti be geminacijos (pvz., *Prakėikimas*, *Atfitráukimas*, *Iþdávimas*, *Swėikinnimas*, *Wėlijimas*, *Iþgėlbėjimas*, *Stokójimas*, *Dejávimas* etc.), vos pora iš jų turi ir variantus su geminacija (t. y. *Paffilėidimas* / *Paffileidimmas*, *Aptémimas* / *Aptemimmas*).

3.5.6. **Priesagų -in(-as/-a), -tin(-as/-a)** (niekuomet nekirčiuotų – tiek dabartinėje [žr. Stundžia 2014, 88, 137t.], tiek senojoje lietuvių kalboje [žr. Dybo 2006, 131tt.]) priebalsis nuosekliai nedvigubinamas. Plg., visų pirma, *Tėkinas*, *Wėlinas*; *Nebártinas*, *Pjáutina* (su diakritiko rodomu kirčiu šaknyje), taip pat *Amžinas*, *Krumminas*, *Skliddinas*; *Awinas*, *Motina*; *Bartinas*, *Nekaltintinas*, *Pėrmanytinas*. Dar plg. *Wissotinas*, taip pat adv. *amžinay*, *Itiktinay*, *Nebartinay*, *Nepalautinay*, *Pagirtinay*, *Papeiktinay*, *Pėrmanytinay*. Vienintelės išimtyt – *Aukfinnas* (2x), *flkidinnas* (greta *Skliddinas*).

3.5.7. **Priesaga -in(-is/-ė) būdvardžiuose** nuosekliai rašoma su geminata, pvz. *Apatinnis*, *Abatinnis*, *Geležinnis*, *Kampinnis*, *Laukinnis*, *Medinnis* etc. – iš viso 13 žodžių, nė viename nėra diakritiko šaknies skiemenyje, visiems būdingas priesagos kirtis bendrinėje kalboje ir F. Kuršaičio žodynuose²⁸.

3.5.8. **Daiktavardžių priesaga -in(-ė)** (rečiau **-in(-is)**) rašoma ir su, ir be geminatos. Iš atvejų be geminatos visų pirma plg. *Dėþine*, *Ragótine*

²⁷ Į skaičių neįeina 5 žodžiai su diakritiku priešdėlyje *per-*, kadangi juose iš principo nėra neįmanomas ir stiprus šalutinis kirtis priesagoje *-im-(as)* (pvz., *Pėrgallėjimas*, *Pėrfekkinėjimas*, *Pėrkeitimas*, *Pėrklauþimas* [jei tai ne *perklausymas*, plg. § 3.4.15], *Pėrfifkyrimas*), plg. § 3.4.7.

²⁸ Bet plg. kitų senųjų tekstų *Gėležinnis*, *mėdinnis*, *wárinnis* (žr. Vidžiūnas 1991, 190t.)

su aiškiai nekirčiuota priesaga. Žodžių *Gimmine*, *Kapine*, *Pintine* / *Pintinis*, *Skaitytine*, *Slugine* nekirčiuotą priesagą patvirtina dabartinė kalba ir / ar Kuršaičio žodynai (plg. *giminė*, *kāpinės*, *pintinis*, *skaitytinė*, *slūginė* K). Dėl *Krutine* – plg. adj. *krútinnis* NW (žr. Vidžiūnas 1991, 191). Tik žodžio *Akstinis* galimai nekirčiuotos priesagos nepatvirtina kiti šaltiniai (plg. *akstinis* K; kita vertus – *ākstinas*, *akstinys* 3^b LKŽ). Greičiausiai nekirčiuota priesaga mato ir rašybos variantus turinčiame žodyje *Pafiuntinis* (2x) / *Pafiuntinnis* (plg. *pásiuntinis* DP, žr. Skardžius 1935, 78). Iš 12 atvejų, paliudytų tik su geminata, dalyje jų galima kalbėti apie potencialiai įmanomą priesagos kirtį, pvz., *Gaspadinne* (plg. *gaspadinė* K), *Sekminnes* (plg. *Sekminės* LKŽ), *Kempinnis* (plg. *kėmpinis* K / *kempinis* LKŽ), *Kilpinnis* (plg. *kilpinis* K / *kilpinis* LKŽ), *Pašleptinne* (plg. *paslėptinė* K / *paslėptinė* LKŽ [NdŽ]). Likusiuosiuose žodžiuose priesagos kirtis sunkiai įtikimas ar bent jau kitų šaltinių nepatvirtinamas, pvz., *Iškekešinnis* (plg. *iškešinis* K), *Milžinnis* (plg. *milžinis* LKŽ [kirčiavimo šaltinis nenurodytas]), *Mokitinnis* (plg. *mokytinis* K / *mokytinis* LKŽ), *Murinnis* ‘juodaodis’, *Marškinnei* (plg. *marškiniai* K / *márškiniai* LKŽ), *Pirštinne* (plg. *pirštinė* K, *pirštinė* LKŽ), *Smaginne* / *Smaginnei* ‘smegenys’ (plg. *smāginės* K).

3.5.9. Keliuose paliudytuose **priesagos -ik-(as)** (dabartinėje kalboje paprastai kirčiuotos, plg. Stundžia 2014, 80) vediniuose priesagos priebalsis, kaip ir galima tikėtis, dvigubinamas: *Kullikkas*, *Plėbikkas*, *Romikkas* (plg. *kūlikas* / *kulikas*, *plėšikas*, *romikas* LKŽ). Dar plg. *Wainikkas* (plg. *vainikas* LKŽ). Skolinyje *Kylikas* greičiausiai išvelgtinas nekirčiuotas baigmuo *-ikas* (nepaisant Kuršaičio *kylikas*; plg. *kiēlikas* LKŽ).

3.5.10. Apžvelgtoji distribucija rodo, kad Haacko žodyne esama gana aiškios (tegu ir ne visada nuoseklios) koreliacijos tarp vardažodžių priesagų su trumpaisiais balsiais *u*, *i* kirčio ir šių balsių trumpumo žymėjimo geminatomis: nekirčiuotose priesagose geminatos dažniau nebūna, o kirčiuotose – būna.

3.5.11. Dėsnīgumas, regis, negalioja **veiksmazodžių priesagai -in-**. Iš paliudytų formų faktiškai geminatą ji gali turėti tik dalyviuose ar veiksmazodiniuose daiktavardžiuose, kuriuose priebalsis nuosekliai žymimas geminata, nepriklausomai nuo kirčio, plg. *Nekalinnamas*, *Nepajudinnamas*; *Arūpinnimas*, *Paáuķbtinnimas*, *Sudėrinnimas*, *Gārbinnimas*, *Pagėrinnimas*, *Swėikinnimas* etc. (per penkias dešimtis žodžių). Pavienės išimtys be geminatų visos turi ir variantus su geminatomis: *Mokinimo* (greta *Mokinnimo*, *Mokinnimas*), *Apgėdinimas* (greta *Apgėdinnimas*), *Suffijudinimas* (greta *Suffjijuddinnimas*). Pačių veiksmazodžių lizduose po antraštinės bendraties

formos (kurioje geminata iš principo negalima, nes *n* yra ne prieš balsę) pateikiamų kitų formų baigmenyse priesagos priebalsis taip pat sistemškai geminuojamas, pvz., *Apáukfinti, finnu; Apjékinti, kinnu, kinnau; Apkrápinti, pinnu, pinnau; Aprúpinti, pinnu, pinnau; Atáuβinti, βinnu; Atfifwéikinti, kinnu; Gárbinti; binnu; Parúpinti, pinnu; Paffifáwinti, winnu; Paβlápinti, pinnu; Drékinti, kinnu; Priwadinti, dinnu* etc. (apie penkias dešimtis žodžių). Dar plg. gramatikos paradigmoje *Laupfinnu* etc. (HGr, 287tt.). Panašu, kad veiksmožodžių priesagoje *-in-* Haackas sąmoningai visuomet stengėsi vartoti geminatą, nepaisydamas nei faktinio atitinkamų veiksmožodžių kirčiavimo, nei savo šaltinių rašybos²⁹.

4. Apibendrinimas

4.5.1. Apie F. W. Haacko žodyno žodžių prozodiją (kirčio vietą, tam tikrais atvejais ir priegaidę) informacijos gali teikti šie šaltiniai:

- pagal Mažosios Lietuvos seniesiems tekstams būdingą tradiciją **Haacko vartoti diakritikai**, daugiausia akūtas (´), dėtas tik ant mažųjų raidžių <á, é, ó, ú> ir žymėjęs negalūninių skiemenų su ilgaisiais balsiais *a, e, o, u* kirtį, taip pat kirčiuotų dvigarsių balsių *a, e* pailgėjimą (t. y. tvirtapradę priegaidę). Tik keliais (tikėtina, korektūros klaidų) atvejais kirtį žymi ir (laužtinis) cirkumfleksas (^). Kirčiui žymėti diakritikai vartoti nenuosekliai, juos turi tik apie dešimtadalį žodyno žodžių, akcentologiniuose tyrimuose jie neturi būti painiojami su diakritikais, vartotais gramatinėms ypatybėms žymėti (paprastai graviu, tašku ar cirkumfleksu galūnėse);
- viename konkrečiame žodyno egzemplioriuje (VU biblioteka, sign. Lr 1881), pirmuosiuose penkiasdešimtyje puslapių, kažkieno **ranka prirašyti diakritikai**. Iš šių diakritikų kirčiui žymėti iš esmės vartotas tik akūtas, dėtas ant bent kokių balsių ir žymėjęs tik kirčio vietą, nepriklausomai nuo kirčiuoto skiemens balsio kiekybės ar priegaidės, vietomis juo pataisytas Haacko kirčiavimas;
- **nekirčiuoto ilgojo balsio y žymėjimas raide <i>** žodžių priesagose (šaknyse tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas y paprastai žymimas raide

²⁹ Pvz., Ps1728 priesagos priebalsis rašomas tiek su geminata, tiek be jos. Preliminariai peržvelgus visus psalmyno atvejus su <-ina-> ar <-inna->, matyti, kad variantas be geminatos (keliolika pavyzdžių) pasitaiko tik žodžiuose, kuriuose priesaga šaltinio ar dabartinėje kalboje nekirčiuota (pvz., *gárbinam´, rúpinafi, iffiplátina, paáukβtinau, wárgina, nufizémina* etc.), o variantas su geminata (per dvi dešimtis pavyzdžių) – žodžiuose tiek su kirčiuota, tiek su galimai nekirčiuota priesaga (plg. *áukβtinna, paβlówinnau, wárginna* vs. *mokinna, kankinna, užkabinna*, plg. bk. *mokina, kankina, užkabina*).

<y>; tuo tarpu balsis *é*, kitaip nei siūlyta Kleino, Haacko žodyne tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas paprastai žymimas vienodai, t. y. raide <è>);

- **geminacija po nekirčiuotų trumpųjų balsių *a, e*** (resp. geminacijos nebuvimas po kirčiuotų pailgėjusių balsių *a, e*) šaknyse ir priešdėliuose prieš sangražos formantą (kitais atvejais trumpieji *a, e* nepasitaiko, o priešdėliuose prieš šaknį jų trumpumas geminatomis nežymimas);
- **kirčiuotų balsių *u, i* trumpumo** žymėjimas po jų einančių priebalsių **geminacija** vardažodžių priesagoje (resp. geminacijos nebuvimu nekirčiuotų *u, i* atveju) (kitais atvejais, t. y. šaknyse ar priešdėliuose, veiksmažodžių priesagoje *-in-*, geminatų vartojimas ryšio su kirčiu neturi).

4.5.2. Diakritikais prozodinės ypatybės žymėtos daugiau mažiau sąmoningai, tuo tarpu balsių kiekybę rodančios rašybos ypatybės (<i> : <y> variacija ir geminatos) kirčio vietą atspindi netiesiogiai ir turėtų būti vertinamos daugiau kaip tendencijos nei griežtos taisyklės. Pagal jas nustatytos konkrečių žodžių kirčio vietos patikimumą, kur tik galima, reikėtų verifikuoti remiantis kitais šaltiniais (dabartinės kalbos kirčiavimu, kitų senųjų tekstų duomenimis) ar bent jau pakankamu paliudytų pavyzdžių skaičiumi.

4.5.3. Remiantis visomis nurodytomis rašybos ypatybėmis – Haacko diakritikais, nežinomo asmens ranka prirašytais diakritikais, <i> : <y> variacija, geminatomis – ir kritiškai įvertinus duomenų patikimumą, galima mėginti nustatyti konkrečių žodyne paliudytų žodžių kirčiavimą. Jau vien šio straipsnio reikmėms atlikta preliminari duomenų apžvalga atskleidė ne vieną istorinei akcentologijai reikšmingą formą: archajišką šakninį priesaginių žodžių kirtį, kirčio atitraukimo (ar nenukėlimo) atvejus ir pan., pvz., *Apgávimas, Gaspáda, Áfilaitis, [Atra]kínnu, Ifiβákniiti, Gudumas* etc. Tokių atvejų surinkimas ir analizė – jau tolimesnio tyrimo tikslas.

SUTRUMPINIMAI

bk. – bendrinė (lietuvių) kalba

DP – M. Daukšos *Postilė*

HGr – F. W. Haacko *Gramatika*

HŽlv – F. W. Haacko žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalis

HŽvl – F. W. Haacko žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis

K – F. Kuršaičio žodynai

KIC – D. Kleino *Kompendiumas*
 KIGr – D. Kleino *Gramatika*
 NdŽ – M. Niedermanno (et al.) žodynas
 NT1727 – 1727 m. *Naujasis Testamentas*
 NW – G. H. F. Nesselmanno žodynas
 Ps1728 – 1728 m. *Psalmynas*

LITERATŪRA

Bense, Gertrud 1958, Sprachliche Untersuchungen zu neugefundenen litauischen Dokumenten aus dem XVIII. Jahrhundert, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 7(3), 653–663.

Buch, Tamara 1998, The phonological system of the ‘Metai’ by Christian Donelaitis, in Idem, *Opuscula Lithuanica*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 129–199.

Buchienė, Tamara, Jonas Palionis 1957, Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos, in: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 9–63.

Buchienė, Tamara 1967, XVII a. Rytų Prūsijos lietuvių kalbos vokalizmas pagal D. Kleino gramatikos duomenis, *Baltistica* 3(2), 139–154.

Dybo, Vladimir Antonovič 2006, Poroždenie akcentnyx tipov proizvodnyx imen v baltijskom, *Balto-slavjanskije issledovanija* 17, 116–249.

Girdenis, Aleksas 1993 [2001], „Metų“ hegzametas, in Leonas Gineitis (red.), *Darbai apie Kristijoną Donelaitį*, Vilnius: Vaga, 60–96 [= Idem, *Kalbotyros darbai* 3, 75–106.

Kurschat, Friedrich 1883, *Wörterbuch der litauischen Sprache 2: Littauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas, 1947; 1²–2² – 2 leid., Vilnius, 1968–1969 (elektroninis leidimas: <http://lkz.lt/>).

Palionis, Jonas, Mindaugas Strockis 2005, Jono Rėzos 1625 m. psalmyno kirčiavimas, *Baltistica* 40(1), 31–44.

Rinkevičius, Vytautas 2009, *Prūsų kalbos kirčiavimo sistema*, Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Skardžius, Pranas 1935, *Daukšos akcentologija*, Kaunas.

Strockis, Mindaugas 2016, Kirčio žymėjimas F. Kuršaičio vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodynuose, *Baltistica* 51(2), 271–282.

Strockis, Mindaugas 2021, De Saussure’o dėsnio išimtys Kuršaičio žodynuose, *Baltistica* 56(2), 245–270.

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius.

Šinkūnas, Mindaugas, *XVI–XVII amžiaus Mažosios Lietuvos raštų akcentografija*, Daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.

Vidžiūnas, Arvydas 1991, *Lietuvių kalbos priesaginių vardažodžių kirčiavimo ir akcentinės kodifikacijos istorija (Maž. Lietuva ir J. Jablonskis)*, Disertacija, Vilniaus universitetas.

Zinkevičius, Zigmas 1975, *Iš lietuvių istorinės akcentologijos: 1605 m. katekizmo kirčiavimas*, Vilnius.

Zinkevičius, Zigmas 1990, *Lietuvių kalbos istorija 4: Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

Zubaitienė, Vilma 2012 (red.), *Frydrichas Vilhelmas Hakas. Vocabularium Lithvano-Germanicum, et Germano-Lithvanicum... Nebst einem Anhang einer kurtzgefassten Litthauischen Grammatic (1730)*, mokslinis redaktorius Bonifacas Stundžia, Vilnius: VU leidykla.

Vytautas RINKEVIČIUS
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[vytautas.rinkevicius@flf.vu.lt]